

Uygurların İslam'ı kabul ettikleri ilk dönemlerdeki İslam medreseleri

İslam dini IX-X. yüzyıllardan itibaren Uygurlar arasında hızla yayılmaya başlamıştır. İslam dininin Uygurlar arasında nasıl yayıldığıyla ilgili çalış-

malarda öncelikle Karahanlı hakanlarından Satuk Buğrahan ve onun evlatlarının sürdürdükleri savaflara bakılmakta ama İslam dininin Uygurlarda derin kökler salmasında büyük rolü olan başka etkenler itibara alınmamaktadır.

Biliyoruz ki, Uygurlar müslüman olmadan önce Şamanizm, Maniheizm, Budizm ve Nasturilik gibi dinlerin yaşandığı bir ortamda gelişip ilerleyen ve yükselen bir medeniyet ve kültür zenginliğine sahip olmuşlardır. Uygurların maddî ve manevî hayatının bütün alanlarına derin kökler salan bu yüksek medeniyet anlayışının kaynağının, yalnız silah gücü ile tamamen ortadan kaldırılmış olması olağan bir hadise değildir. İslam dini sadece bir şekli düzen boyutunda değil, ancak bir çeşit yeni sosyal yaşam tarzı ile de o devirdeki Uygurların siyasî, ekonomik ve medenî hayatının bütün sahalarına yerleşip eski Uygur medeniyetinin bütün mirasını değiştirerek Uygur medeniyetini yeni sürece –İslamiyet sürecine- götürüverdi. Bu süreçte etkili rolü olmuş önemli etkenlerden bir diğeri ise, İslam eğitimi, açıkçası İslam medreseleri olmuştur.

Barthold'un söylediği gibi “X. yüzyıldaki İslam medreseleri, İslamî tebliğin en güçlü müesseselerinden biri idi. Bu medreseler vasıtası ile Orta Asya'da yürütülen İslam dini daveti, Halifeliğin siyasî hudutlarının dışına taşmış, Orta Asya'da elde edilen başarı, İslam dünyasının diğer bölgelerinde elde edilen başarıdan daha da fazla olmuştur.”¹

O yüzden İslam'ın Uygurlar üzerinde derin tesirler bırakmasının sebepleri üzerinde dururken İslam medreselerinin önemini gözden uzak tutmamak gerekir.

1 W. Barthold, *Orta Asya Türkleri Tarihi*, Çin Sosyal Bilimler Neşriyatı, Pekin 1984, s. 61.

1. İslam Medreseleri

Medrese sözcüğü Arapça bir kelime olup, ders verilen yer ve sınıf anlamına gelir. Ortaçağ İslam döneminden itibaren genellikle, orta ve yüksek eğitim merkezleri “medrese” kavramı ile ifade edilegelmiştir.

Medreseler İslam dünyasında ilk olarak Araplar tarafından oluşturulmuş, mescitlerin yanına dinî okullar inşa edilerek bunlara medrese adı verilmeye başlanmıştır. Bunların Buda mabetlerinin yanına tesis edilen “Vihara” isimli dinî bilim yurtları örnek alınarak yapıldığına dair rivayetler de mevcuttur.²

1065 yılında Selçuklu hanedanının meşhur veziri Nizamülmülk Bağdat’ta “Nizamiye” adında bir medrese inşa etmiş, onu camilerden ayırıp devletin denetimi altında özel olarak ulema, müderris ve devlet adamları yetiştirmek amacıyla sadece eğitime tahsis etmiş ve böylece İslam ülkeleri için yeni bir örnek ortaya koymuştur. Bu medresenin meşhur müderrisi -İslam dünyasının bu dönemdeki ünlü alimi, filozofu ve eğitimcisi- Gazali, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn* adlı eserinde İslam eğitimi teorisinin beş önemli unsurunu ortaya koymuştur. “Öğrencinin fazileti, eğitim ve öğretimin fazileti, akıl ve idrak delilleriyle öğretimin değerini kanıtlamak, ilmin türleri ve öğretmenler ile öğrencilerin sorumlulukları.” Bu zatın konu ile ilgili görüşleri, o dönemdeki Avrupa eğitimcilerinin görüşlerinden daha ileri seviyede idi.³

Samaniler ve Karahanlılar dönemlerinde Orta Asya’da tesis edilen medreseler, Nizamülmülk ve Gazneliler tarafından teşkil edilen ve ilmî mükemmelliğine kavuşan medrese modeli örnek alınarak yapılmıştır.

Karahanlıların büyük başkenti Balasagun’daki medreselerin durumu ile ilgili doğrudan bilgi veren kaynaklar pek azdır. W. Barthold’un kaydettiğine göre, Samaniler 893 yılında Talas şehrini aldıktan sonra oradaki büyük bir Hıristiyan mabedini camiye dönüştürmüştür. Bunun dışında Yedi Su bölgesinde Karluk ve Oğuz kabilelerinin yerli hanları daha Müslüman olmamışken bu bölgedeki Cend ve Yenikent gibi Müslüman tüccarların topluca oturdukları şehirlerde cami ve dinî okullar mevcut idi. Buğrahanlar hakkındaki tezkireden bilindiği üzere Satuk Buğra hanın amcası Oğul Çak’ın hanlık yaptığı dönemlerde Artuş’ta bir mescit mevcut olup, bu mescit esasen İslam memleketlerinden gelen tüccarların dinî faaliyet merkezi olmuştu.⁴

² W. Barthold, *a.g.e.*, 61.

³ Ma-ci-şun, “İslam Dini ve Maarif”, *Şerki Cung-guo Sifen Da-şöe İlmî Jurnalı*, 1988, sayı 1.

⁴ *Sincang İslam Tarihine Dair Materyaller*, Urumçi 1988, c. 1, Buğrahanlar Tezkiresi Bölümü.

Bilindiği gibi Yedisu'daki önemli merkezlerden biri olan Farab şehrinin Semerkant ve Buhara ile yoğun kültürel ilişkisi vardı. Daha Karahanlılar sülalesi gelmeden önce bu şehirden Ebu Nasr Farabi ve Ebu İshak İbn İbrahim Farabi gibi ünlü Türk İslam filozofları ve filologlar yetişmiştir.

Karahanlılar döneminde Kaşgar'da kurulan medreselerden günümüzde bilinenleri şunlardır:

Saciye Medresesi: Cemal Karişi, kendisinin *Surah Lugatine İlave* adlı eserinde bu medresenin adını zikretmekte ve Cevherî'nin *Sıhab*⁵ adlı lügatini yoğun arama sonucunda, Sultan Satuk Buğrahan tarafından inşa edilen Saciye Medresesi kütüphanesinde bulunduğunu bildirmektedir.⁶ Saciye Medresesi Karahanlılardan sonra, özellikle Nayman Şehzadesi Küçlük Han'ın hüküm sürdüğü dönemlerde bir müddet yıkılmış halde kaldıysa da, Çağatay hanlarından Orta Asya valisi Mesud Bey 1260 yılında bu medrese harabesinin yerine Mesudiye Medresesi'ni ve onun yanına Saadet Kütüphanesi'ni yaptırmıştır. Cemal'in kaydettiklerine bakılırsa bu medreseye “dünyanın her yerinden her yıl çok sayıda öğrenci ilim öğrenmeye gelirdi. Burada sadece dinî bilimler değil Aristo, Sokrat, Farabi, İbn Sina ve Harezmi felsefeleri de okutulurdu.”⁷

Hamidiye Medresesi: Kaşgar Devletbağ'daki bu medrese de Karahanlılar döneminden itibaren boy gösterip gelmekte olan önemli medreselerden biridir. Kaşgarlı Mahmut'un meşhur eseri *Divânı Lugâti't-Türk*'te “üstadım” diye bahsettiği Hüseyin İbn Halef el-Kaşgarî'nin müderrislik yapmış olduğu bu medrese, Karahanlılar hanedanının yetişmesinde etkili olduğu gibi diğer sahalarda da birçok alimin yetişmesine katkıda bulunmuştur.

Mahmudiye Medresesi: Karahanlılar döneminde hanedanın yazlık olarak kullandıkları Opal'da, Kaşgarlı Mahmud'un türbesinin yanında “Mahmudiye Medresesi” adıyla bir medrese mevcuttur.

Mezkur türbine tezkiresinden anlaşılacağına göre, bu medrese Karahanlılar hanedanı ile doğrudan ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud hayatının sonunda Bağdat'tan döndükten sonra bu medresede sekiz sene

5 İsmail b. Hammad el-Cevherî, XI. yüzyılda Farab şehrinde yaşamış Türk dilbilimcisidir. *Sıhab* adıyla meşhur olan eserin tam adı, *es-Sıhab Tâcu'l-Luga ve Sıhabu'l-Arabîyye*'dir.

6 Cemal Karişi, *Surah Lugatine İlave*, Uygurca tercümesi (el yazması). Nening Üniversitesi Yuan Sülalesi ve Şimaldeki Milletler Tarihi Mecmuası'nın 1987 yılının 10-11 sayılarında Çince tercemesi mevcuttur.

7 Cemal Karişi, *a.g.e.*

müdürlük yapmak suretiyle birçok bilgin yetiştirerek “Pir-i ilim” namı ile halk arasında ün kazanmıştır⁸.

Karahanlılar döneminde Kaşgar’da inşa edilen bu medreseler, o dönemde Orta Asya’nın her yerinden gelen muhtelif sahalarda uzmanlaşmış alimlerin ve şairlerin faaliyet merkezi haline gelmiştir. O yüzden Cemal o zamanki Kaşgar’dan bahsederken, “İslam diyarı, evliyalardan yurdu, meşhur zatların faaliyet sahnesi, saygı değer emirlerin mekanı, büyük alimlerin doğup büyüdüğü şehir Kaşgar, kendi döneminde çok gelişmiş, güzel bir şehir idi” diye yazmaktadır.⁹ Başka tarihçiler de o zamanlar Kaşgar’ın Orta Asya’daki büyük medeniyet merkezlerinden biri olduğu görüşünü teyit etmektedirler.

Kaşgar’daki medrese binaları genelde hakanlar, meşhur vezirler ve büyük nüfuz sahipleri tarafından inşa edilmiştir. Medreseleri yaptıranlar medreselerin giderini karşılamak için özel vakıflar kurmuşlardır. Bu tür vakıfların mülkleri, araziler, kervansaraylar veya yol boyundaki dükkanlar gibi emlakten oluşmakta idi. Müderrislerin maaşları, malî durumu iyi olmayan öğrencilere yardım gibi masraflar da bu gelirden temin edilirdi ve bu bir adet haline gelmişti.

Meşhur medreselerin binaları, özellikle sultanlar, vezirler, büyük nüfuz sahipleri tarafından yapılanları, çok daha gösterişli idi.

Medreselerin dersaneleri çok geniş, kapasitesi yüksek olmakla birlikte, öğretmenlerin dinlenme odaları da bu medreselerin müstemilatı içinde idi. Öğrenci yatakhanelerine gelince, bir okulun en 30-40 kadar yatakhane olup, her bir yatakhane 8-10 kişi barınabiliyordu. Bunun dışında hamam, yemekhane ve tuvaletleri bulunuyordu.

Karahanlılar dönemindeki medrese ve mescitler özel bir mimariye sahip idi. Cengiz Han döneminde bu yerden geçen Çin seyyahı Çang-çün, bu okul binalarının çok muhteşem, duvarlarının kerpiçli, tavanlarının renkli ve süslü olduğunu, pencerelerinin renkli camlardan yapıldığını görmüştür.¹⁰ Bu binaların kuruluş yapısı İslam mimarisinin bütün özelliklerini kendisinde toplamıştır. Medresenin duvar ve pencereleri o zamanki “Buda Bin Evleri”nin¹¹ süslenmesinde büyük ün kazanan halk nakkaşlarının ve İslam hat sanatının en güzel örnekleriyle süslenmiştir.

8 “Hezreti Mollam Tezkiresi”, *Kaşgar Edebiyatı Jurnalı* 1983, Kaşgar, Sayı 2.

9 Cemal Karış, *a.g.e.*

10 Çang-çün ci-zi, *Garb’a Seyahat* adlı eserinden

11 Doğu Türkistan’ın güneyinde Uygurların Buda dininde olduğu dönemlerden kalan ve duvar resimleri serisine verilen özel isimdir.

Karahanlılar döneminde inşa edilen bu tür medrese tarzı daha sonraki dönemlerde Sincan (Türkistan)'ın diğer bölgelerindeki inşaat yapısını da büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle Çağatay döneminde Orta Asya valisi olan Mesud Bey tarafından Kaşgar'da yapılan Mesudiye Medresesi en çarpıcı örneklerden biridir.

2. İslam Medreselerinde Okutulan Dersler ve Öğretim Metodu

Karahanlılar döneminde Kaşgar'da kurulan medreselerde hangi derslerin nasıl verildiğine dair doğrudan bilgi veren tarihî vesikalar çok azdır. Ancak bu medreselerin örneğini teşkil eden Bağdat ve Buhara medreseleri ve daha sonraki zamanlarda Kaşgar medreselerinde okutulagelen derslere bakılarak o dönemde Kaşgar medreselerinde hangi derslerin okunduğunu genel manasıyla anlamak o kadar da zor olmasa gerekir.

Karahanlılar dönemindeki dinî okullarda ve İslamî medreselerde öncelikle dinî eğitim ve öğretim yapılırdı. Tıpkı İbn Haldun (1332-1406)'un söylediği gibi İslamî okullarda İslam dini ve Kur'an, bütün öğrenimin merkezini oluştururdu. Bütün dinî ve dünyevî dersler bu minval üzere verilmekte idi. Aynı zamanda bu, İslamî okullardaki eğitim ve öğretimin temel amacı idi. Ancak bu okullarda Hz. Peygamber (s.a.)'in "Aranızdaki en iyi kişiler, ahiret uğruna dünya işlerini boş veren, dünya uğruna ahiret işlerini boş veren kişiler değil, her ikisi için çalışan kişilerdir" düsturuna uyarak dünya hayatı için gerekli bilgilere de yeterli derecede yer verilmiştir. Bu durum X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar kendi safiyetini korumuştur. Karahanlılar döneminde her köy veya mahallede birer tane dinî okul, şehirlerde ise birkaç tane medrese bulunurdu. İlkokullarda esas olan Kur'an okumasını ve yazı yazmasını öğretmek olmakla beraber akaid bilgileri ile Türk dili ve edebiyatı hakkında başlangıç seviyesinde dersler de verilirdi. Bu tip ilkokullarda ders, mescitlerde veya mescit bahçelerinde veyahut imamların evlerinde ders yapılırdı. Ders esnasında erkek ve kız talebeler karışık olarak oturur ve ders alırlardı. Bu süreçten sonra öğrenciler kendi yeteneklerine ve dirayet durumlarına göre farklı okullarda farklı dersler alırlardı.

Medreselerin ders programlarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. İslam külliyatına ait bilgiler: Tefsir, hadis, fıkıh. Bu derslerden maksat, Kur'an ve İslam şeriatı hakkında daha ileri seviyede bilgi vermektir.

2. Dil ve edebiyat dersleri: Dil derslerinde Arap dili esas olup, bu dilin mahreç ve gramer bilgileri ön planda idi. Arap dili İslam dünya-

sında dinî ve diğer ilimlerin dili durumunda olduğu için medreselerde bu dile büyük ilgi gösteriliyordu. Bununla beraber Fars dilinin de bu okullarda okutulduğunu görüyoruz. Özellikle edebiyat derslerinde Fars dili ön planda idi. Türk dili, öğrencilerin ana dili olduğu için bütün derslerin açıklamasını bu dil ile yapmak gerekiyordu. O yüzden Arap ve Fars dilleri Türk diliyle karşılaştırılmalı olarak okutulurdu.

Edebiyat derslerinde fesahat, belagat, aruz ilmi ve yazma tekniği, hattatlık ilmi gibi ilimler temel derslerden sayılmakta, tercüme tekniği ve tarih dersleri ise edebiyat derslerinin bir türü olarak okutulmaktaydı.

3. Riyaziyat: Bu derste matematik, geometri, astronomi, cebir ve müzik ilmi öğretilirdi.

4. İlm-i Hikmet: Hikmet (felsefe), mantık, dinler bilgisi, metafizik, kimya, tıp, coğrafya, siyaset, ahlâk ve ev yönetimiyle ilgili dersler okutulurdu.

Bunların dışında baytarlık, ziraatçılık gibi dersler ek ders olarak ders programında yer alırdı.

Büyük şehirlerde medreselerin yanında kütüphaneler, şifahaneler ve bazen laboratuvarlar bulunmakta, ders hocaları öğretim faaliyeti dışında buralarda uygulama ve ilmî çalışmalarla meşgul olmaktaydılar.

Medreselerin öğretim metodu nispeten sadeydi: Hocalar kürsüde ders anlatırken öğrenciler onun önünde halka şeklinde oturarak ders alırlardı. Dersler ezbere dayalı idi. Daha üst sınıflarda dersin devamında bazı meseleler üzerinde ilmî tartışmalar vuku bulurdu ki, bu da medrese derslerinin bir türü idi. Bu tür tartışmalara müderris ve öğrencilerin dışında isteyen herkes iştirak edebilmekte ve dışardan katılanlar için özel bir yer hazırlanmaktaydı. Tartışmalar bazen çok ciddî seyrederek ve bazen de iki taraf görüş birliği ile ayrılırlardı. Bazen taraflar arasında fizikî müdahale türünden vakalar da gerçekleşmekteydi. Öğrenciler bir hocadan *icazet* aldıktan sonra diğer hocanın dersine devam emekteydiler.

Medreselerde eğitim süresine sınır konulmazdı. Öğrenim genelde işi 15-20 sene kadar sürerdi. Yetenekli öğrenciler bir medresede belli bir zaman ders aldıktan sonra istediği ilim dalına göre tahsilatta bulunmak için başka şehirlerdeki meşhur ulemanın derslerine devam edip onlardan da icazet alırlardı.

Medreselerde öğretmenler, muallim, müeddip, müderris, şeyh ve imam gibi derecelere ayrılırlardı.

3. Kaşgar Medreselerini Meydana Getiren Kültürel Ortam

Kaşgar'daki İslam medreseleri, o devirde Orta Asya'da Samaniler döneminde büyük gelişmeler kaydeden İslam medeniyetinden ayrı düşünülemez. Özellikle Orta Asya'da yaşayan yerli halk kitlesi içerisinde boy gösteren alimlerin İslam dünyasındaki şöhretinin büyük olması, herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bu yüzden biz konuşmamıza öncelikle Samaniler döneminden başlayarak devam edeceğiz:

Orta Asya'da İslam medreseleri evvela Samaniler (892-999) döneminde büyük gelişme kaydetmiştir. İranlıların millî devleti olan Samaniler Bağdat'ta Arap medrese sistemine uygun olarak kurulan İslam medreselerini Fars kültürüne uyarlayarak ilk önce Fars dilini Arap dili ile birlikte resmî dil olarak kabul ettiler. Medreselerde, ilahiyat, felsefe, riyaziyyat okutulur ve dersler Arapça olarak yapılırdı. Bu ilimlerin dışında, özellikle edebiyat ve sanatta Fars dilinin bir üstünlüğü vardı. Yunan, Hind ve Süryani dillerinden birçok felsefe, tıp, matematik, astronomi ve edebiyat eserinin Farsçaya tercüme yapılmıştır. Ve bu eserlerdeki görüş farklılıklarını şerh eden birçok eser yazılmıştır. Bundan dolayı Yunan felsefesinin materyalistlik görüşünü destekleyen akılcılık amilleri, orta çağ İslam kelimini etkilemeye başladı.¹²

Bu sahada Samaniler (daha sonra Karahanlılar) döneminde Orta Asya halkı arasından çıkan alimlerin rolü büyüktür. X. yüzyılda Orta Asya fikir sahasında İslam kelamı ile, Aristo felsefesinin İslam dünyasına tanıtılmasıyla ortaya çıkmış akılcılık öğretileri arasındaki ciddî tartışmalar, söz konusu alimler tarafından yüksek seviyeye ulaştırılmıştır.

Tabii ki, bu dönemde ananevî İslam ilahiyat ilmi taraftarları da boş durmamışlardı. Onlar da dönemin hükümdarları arasından kendi taraftarlarını bulup, üstünlük kazandıkları zaman her türlü bahanelerle mezkur kişileri mürted yerine koyarak ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Ancak, Bağdat'ta Nizamülmülk Orta Asya'da Samani padişahları ve Karahanlı hakanları içerisindeki açık fikirli hükümdarların himayesinde bahsettiğimiz dönemin alimleri, mensubu oldukları gurbun görüşlerini geniş çapta yayabilmişlerdir.

XII. yüzyılda yaşamış Nizami Aruzi Semerkandi *Mecmû'w'n-Nevâdir* adlı eserinde, Samaniler ve Karahanlılar döneminde ilim ve marifet yanlısı olan Samani padişahı Emir İsmail Samani, Garbi (Batı) Karahanlılar hakanı Hızır Han gibi birçok hükümdarı ve çevresi-

¹² Ma-ci-şun, *a.g.e.*, Ahmet Ziyaî'nin bu konuda yazmış olduğu hatıratlarından.

ne toplanan yüzlerce filozof, astronom, edebiyatçı, şair ve tıp bilgini- ni zikretmektedir.

Sosyal arka plana böyle bir bakışla, Karahanlılar döneminde Uygur şehirlerinde kurulan İslam medreselerinin, Buda dininin “hurufiyecilik” mezhebinin etkisi altında manevî bozukluğa uğrayan Uygur cemiyetine tamamen yeni ve manevî bir canlılık getirdiğini görebiliriz. Başka bir şekilde söyleyecek olursak, İslam dini Uygurlara sadece tek ilah getirmekle kalmamış, daha da ilerleyerek yeni bir medeniyet getirmiştir.

4. Kaşgar Medreselerinde İlmî Çalışmalarda Bulunan Müderrisler

Kaşgar medreseleri ilk kurulduğu zamanlarda müderrislik yapan alimler, Samaniler döneminde Buhara, Semerkand ve Bağdat gibi yüksek bilim merkezlerinde eğitim görmüş alimler idi. Bunlardan hakkında bilgi sahibi olduklarımız şunlardır:

Ebu Nasır Samanî (350/961): Sultan Satuk Buğra Han'ı İslamiyete davet eden bu alim -adına yazılan tezkirede bildirildiğine göre- Kaşgar'ın Artuş kasabasında ilk medreseyi kurmuş ve yedi bin kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. Ayrıca 70 kişiyi eğitip kemale erdirmiştir. Bunlar esasen hanın ve devlet adamlarının çocuklarından oluşmaktaydı. Ayrıca elliden fazla alim yetiştirmiştir.¹³ Ebu Nasır Samanî Türkî halklar içinde İslam davetini yürütmek için Türk dilini iyi öğrenmiş ve bu sayede dinî davet ve müderrislik işinde başarılı olmuştur.

Ebu'l-Hasan Said Hatem ve Said Celaleddin el-Bağdadî: Bu iki kişi m. 950 yılında Kaşgar'a gelerek Sultan Satuk Buğrahan'ı İslam dinine davet etmiştir. Daha sonra Saciye medresesinde ilahiyat dersi vermek suretiyle birçok talebe yetiştirmiştir.

Huseyn b. Halef el-Kaşgarî: Kaşgarlı Mahmut'un *Divânu Lugâ-ti't-Türk* adlı eserinde “üstadım” diye hürmetle andığı “eş-Şeyh el-İmam ez-Zahid Huseyn İbn Halef Kaşgarî” Hamidiye medresesinde uzun süre müderrislik yapmıştır. Cemal, bu kişiyi yaşadığı dönemin meşhur “ilahiyat alimi ve musannifi” diye yazmakta ve onun tefsir ve hadislerle yazmış olduğu açıklamaların büyük ilgi ile karşılandığını zikretmektedir.¹⁴ Tacu'l-İslam es-Sem'anî *Kitâbu'l-Ensâb* adlı eserinde

¹³ *Hoca Ebu Nasır Samanî Tezkiresi*, Sincan İslam Tarihine Dair Materyaller, Urumçi 1988, c. 1.

¹⁴ Cemal Karişi, *a.g.e.*

bu kişiye yüksek değer vermektedir. Bu zat 1093 yılında 120 yaşında vefat etmiştir. Birçok hakanın “duacası” olarak hürmet görmüştür.

Kaşgarlı Mahmut hakkındaki tezkirede anlatıldığına göre Kaşgarlı Mahmut ilk öğrenimini Opal'daki medresede gördükten sonra yüksek tahsilini, Huseyn b. Halef'ten almıştır. Kaşgarlı Mahmut gibi Arap, Fars ve Türk dillerini bütün lehçeleri ile bilen, derin bilgi sahibi bir kişiyi yetiştirebilmek için onun hocasının ne kadar derin bilgiye sahip olması gerektiğini anlayabilmek o kadar zor olmasa gerekir.

Cemalettin Kaşgarî: X. Yüzyılın ortalarında yaşayıp müderrislikte ün kazanan Kaşgar'daki meşhur alimlerden biridir. Bütün ilimlerde ün kazanmış, derin bilgi sahibi olan bu kişi, Kaşgar'da yetişen birçok alimin hocasıdır.

İmamuddin Kaşgarî: X. Yüzyılın başlarında Kaşgar'daki Saciye medresesinden yetişen bu alim, tıp sahasında döneminde büyük şöret kazanmıştır. O bir yandan Ebu Ali İbn Sina'nın tıp ilmindeki metotlarını geliştirmeye çalışırken, öte yandan eski Uygur ve Çin tıbbının tedavi usulleri ile zenginleştirerek Uygur İslam tıp ilmini yüksek seviyeye ulaştırmıştır. İmamüddin Kaşgarî tarafından yazılan *Şerhu'l-Kanun* adlı eseri, Karahanlılar devleti tarafından devletin sağlık işleri tüzüğü olarak kullanılmıştır.

Bundan başka İmamuddin Kaşgarî Ebu Bekir Muhammed er-Razi'nin *Dâiretu'l-Ma'ârifî't-Tıbbiye*, *Kitâbu's-Şâhid*, *Kitâbu'l-Hâvî*, İbn Sina'nın *Hikmetü'l-A'lâ*, Farabî'nin *İhsâ'u'l-Ulûm* eserlerine şerh yazmış ve farklı ülkelerden ilim tahsili için Kaşgar'a gelen talebeleri vasıtasıyla bu eserlerin Doğu milletlerince tanınmasında büyük rolü olmuştur.

İmamüddin Kaşgarî Saciye Medresesi yanında açılan devlet şifahanesinde cerrahi ilminde pratik araştırmalarda bulunmuş ve yetiştirdiği talebeleri ile Uygur tıbbi ve eğitim sahasında büyük gelişmelerin temelini atmıştır.¹⁵

Abdulgaffar b. Huseyn el-Kaşgarî (476/1083): Döneminin meşhur eğitimcisi ve tarihçisidir.¹⁶ Bu zat Kaşgar medreselerinde tahsilini tamamladıktan sonra bir taraftan öğretim işleriyle meşgul olmuş, diğer yandan telifle ilgilenerek *Kaşgar Tarihi*, *Üstadların Toplandığı Yer* adlı eserleri yazmıştır. Onun bu eserleri, döneminde çok ün kazanmıştır. Karahanlılar tarihine dair ilk elden malumat veren bu eser, Cemal'in eserleri vasıtasıyla haberdar olduğumuz bazı parçalar hariç, maalesef bize ulaşmamıştır.

¹⁵ *Karabatü'l-Kebir*, Lahor baskısı.

¹⁶ Hacı Ahmet, *Deniz Unçiliri*, Kaşgar Uygur Neşriyatı 1980.

Muhammed b. Reşid b. Ali el-Kaşgarî (476/1083): XI. Yüzyılda yaşamış bulunan bu meşhur alim ve tabip, İmamuddin Kaşgarî'nin talebesidir. O eserlerinde Uygur tıbbının uzak geçmişinin tecrübe sürecinde toplanan bitki, hayvan ve madenlerden yapılan çeşitli ilaçları değerlendirerek Uygur tıp ilminin revacına büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle alacalı (vitiligo), cinsiyet, göz zafiyeti gibi hastalıklar üzerindeki çalışmaları oldukça önemlidir.

5. Medreselerin Rolü

Karahanlılar dönemindeki medreselerin rolü şunlardır:

1. Han saraylarının yanında tesis edilen medreseler (genelde bunlara "hanlık medrese" denilir) han ailesine mensup olan kişiler ve devlet adamlarına eğitim verirdi. Orada normal medreselerde okutulan medrese derslerinin dışında siyaset tekniği, saray ve sosyal düzen bilimleri, diğer kültürel bilgiler, özellikle yazı işleri ile ilgili teknik bilgiler ve tarih dersleri verilir idi. Bu yöntemle hanlık için gerekli olan eğitilmiş devlet adamları yetiştirilmiştir. Karahanlılar sülalesinden yetişen meşhur hakanlar, özellikle ilim aşığı ve marifet taraftarı olan hakanlar, vezirler ve dönemin ünlü şahsiyetleri bu medreselerde eğitim görmüşlerdir.

Bu hakanların medeniyet sahasında gösterdikleri büyük hizmetlerden biri, kendilerinden önce, Orta Asya'da Samanilerin Fars dilinin büyük gelişme noktasına ulaşmasında ortaya koydukları hizmetleri örnek alarak, eski Uygur dilini Arapça ve Farsça gibi ilim ve edebiyat dili olarak kabul etmeleridir.

Bilindiği gibi Araplar Orta Asya'yı bilfiil yönettikleri zaman eski Uygur dilinde yazılmış kitaplar Mecusilik propagandası olarak kabul edilmiş, o dilde yazılmış kitapları okumak ve o dil ile eser yazmak yasaklanmıştır. Arap İslam ordusu komutanı Kuteybe, Orta Asya'yı ele geçirme savaşında İslam ordusu için büyük hizmet gösteren Uhşin adında bir Uygur komutanı eski Uygurca bir kitabı okuma suçundan ölüme mahkum etmiştir. O yüzden Kaşgar'da yetişen Pir Huyla¹⁷ gibi Uygurların genç kuşak bilginleri Arap İslam ordusunun tehdidinden korkup Çin'in iç kısımlarına kaçmış ve orada *Nom Kitaplarının Okunuşu ve Manası* adlı 100 ciltlik meşhur kitabı yazarak, Buda dini eserlerini ve okuma kurallarını açıklamıştır. Buda dini akidesini şerh etmek suretiyle Uygurların o dönemdeki yaşayışları, gelenek ve görenekleri hakkında genişçe bilgi vermektedir.

¹⁷ Hacı Ahmet, *a.g.e.*

Karahanlılar Orta Asya'da hakimiyeti ele geçirdikten sonra Buda dinine karşı bir tavır sergiledilerse de, Buda dini döneminde büyük gelişmeler kat eden Uygur dilinin İslamiyet'e hizmet vermesini sağlamışlardır.

Medreselerin bu sahadaki en büyük başarısı, o dönemdeki Arap etimolojisinin ve İslam medeniyetinin bütün eserlerini ve Türk halkının dili, edebiyatı, tarihi ve etnografyası gibi millî medeniyet birikimini ve felsefi görüşlerini bütün muhtevasıyla aydınlatan Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib gibi alimleri yetiştirmesidir.

O dönemdeki Türk halkının hayat ansiklopedisi konumundaki *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*, Uygurlar İslam'ı kabul ettikten sonra meydana gelen yeni medeniyetinin en büyük göstergelerinden biridir.

2. Medreselerin Uygur medeniyetine yapmış olduğu diğer bir büyük katkı ise, Uygur edebiyatına birçok şair ve yazar yetiştirmesidir. Medreselerde Arap ve Fars edebiyatının fesahat, belagat ve aruz ilimleri sahasında erişilen teorik neticeleri ve zengin edebiyat kültürü sistemli bir biçimde okutulagelmiştir ve bu bilimler Uygur edebiyatına tatbik edilmiştir. Dolayısıyla Türk dili ve edebiyatına daha önce hiç görülmemiş bir yenilik kazandırılmış ve Uygur edebiyatı şekil ve anlam açısından zenginleştirilmiştir. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri gibi şahane eserler meydana gelmiş, Uygur edebiyatının yeni devri -İslam dönemi- başlamıştır. Ahmet Yesevî, Ahmet Yüknekî, Nasrettin Rabguzî, Sekkakî, Lütfî ve Atayî gibi alimler, Uygur dilinde yazmış oldukları eserleri ile bu tür edebî mirası devam ettirmişlerdir.

Uygur İslam edebiyatının bu kültürü sonraki dönemlerde de devam ettirilmiş ve Uygur klasik edebiyatının Ali Şir Nevâî ve onun izinden giden büyük bir grup meydana gelmiştir. Bunların meydana gelmesini İslam medreselerinin verdiği eğitimden hariç tutmak mümkün değildir.

3. Medreseler tıp sahasında birçok meşhur alim ve doktorları yetiştirmiştir. Tıp ilminde Arap ve Fars dilleri resmî ilmî dil olduğu için bu sahaya adım atanlar ilk başta medreselerde bu dilleri öğrenir ve genel ilimlerde belli temel bilgiye sahip olduktan sonra tıp ilminde uzmanlaşmaya yönelik eğitim programlarına geçilirdi. İşte böyle yetişen Uygur tıp alimleri ve doktorları, modern tıp ilminin gelişmediği çağlarda Uygur halkına her türlü hastalık ve vebalarla mücadelesinde büyük hizmetler vermiştir.

4. Medreseler, Arap ve Fars halkının ileri seviyedeki tarih ilmini Uygurlara kazandırdı. Kaşgar medreselerinde yetişmiş Abdulgaffar b.

Hüseyin el-Kaşgarî'nin *Kaşgar Tarihi* ve daha sonraki dönemlere ait Cemal Karışî'nin *Surah Lügatine İlave* ve Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidiye* gibi eserleri bu sahada elde edilen büyük neticelerdendir. Medrese eğitiminde cahillerin üstün durumda olduğu zamanlarda bu tür tarihî eserlerin yerine, her türlü hurafe, efsanelerle karıştırılmış tezkireler yazılmaya başlamıştır.

5. Medreselerde Farabi'nin *Müzik Hakkındaki Kitap* adlı eseri de okunmuştur. Özellikle şairler ve sanatseverler bu esere büyük ilgi göstermişler, merakla okumuşlardır. Şairlerin, gazellerini müzik eşliğinde ahenkle okumaları bir tür sanat haline gelmişti. İşte bunun gibi şairler ve mugannilerin gayretleriyle Farabi ile başlayan makam kültürü Uygurların aydın genç kuşağı içinde derin kök salmıştır. Eski Kuçar, Kaşgar ve Hoten müzikleri Farabi müzik nazariyesi esasında düzene konularak Uygur Makamcılığı meydana gelmiştir. Ancak XVI. yüzyılda Uygur makamları bir sisteme oturtularak şimdiki "12 Makam" şekillenmiştir. Bu eski Uygur müzik medeniyetinde İslamiyet'le gelen gelişmelerin bir ürünüdür.¹⁸

6. Medreseler Arap, Fars ve Uygur dillerinde birçok mütercimmin yetiştirilmesinde de büyük katkıda bulunmuştur. İslam alimlerinin gayreti ile öncelikle VII. yüzyılında Kur'an-ı Kerim Uygurca'ya tercüme edilmiştir. Daha sonraları Arap ve Fars dilinden Türk diline tercümesi yapılan her türlü dinî, tarihî ve edebî eser (*Kelile ve Dimne*, *Şehnâme*) Uygurların manevî hayatını büyük ölçüde etkilemişlerdir.

7. Karahanlılar döneminde Kaşgar medreselerinde debirlik¹⁹ (katiplik) de bir tür sanat kabul edilerek, bu sahada da eğitim ve öğrenim hizmetlerine oldukça itibar edilmiştir. Devlet divanlarında kitabet ve defter işlerine bakacak olan bu debirler, kendi dönemlerindeki hakimiyet makamlarında pek önemli rol oynamışlardır. Cengiz Han döneminde, Moğollar tarafından istila edilen bütün memleketlerde Moğol hükümdarlarının divan işlerine işte bu Uygur debirler bakmışlar ve bu meslek Uygurların bir tür imtiyazı olmuştur.

8. Tabii ki, İslam medreselerinin esas görevi din adamları yetiştirmek olmuştur. Karahanlılar döneminde İslam devlet dini olarak kabul edilmiş, bütün Uygur cemiyeti farklı derecelerdeki dinî müesseselerin kontrolü ve denetimi altına girmişlerdir. Her bir eyalette birer şer'î mahkeme kurulmuş ve 5 ya da 6 kişiden müteşekkil mahkeme heyeti

18 Molla İsmetullah b. Molla Nimetullah Mucizî, *Tevarihî Musikiyun*, Pekin 1982.

19 Debirlik: 1. Yazıcı, katip. 2. Danışılacak kimse, Müsteşar. Bkz. D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1994.

kendi aralarında görev taksimatı ile içtimâî hayatın bütün sahalarını denetlemişlerdir. Alım satım, el sanatları, muamelat, her türlü merasim, şikayet ve mahkeme gibi işlerin hepsini şer'î mahkeme kurulu üyeleri olan Alem Ahunum²⁰, Müftü, Kadı ve parasız çalışanlar tarafından yürütülürdü. Bunlara cami imamı, mezarlık şeyhleri ve medrese hocalarının katılmasıyla büyük bir din adamları kitlesi oluşmuştur. Medreseler bu insan gücü kaynağının oluşumu ile İslam dininin sosyal hayatın her tarafına yayılmasını sağlamıştır. Bu iş, İslam medreselerinin geçmişten bugüne kadar temel görevi olagelmıştır.

9. Medreseler ilahiyat ilmi için de büyük bir ulema kitlesi yetiştirmiştir. Bu tür din alimleri, genelde Kur'an tefsiri, hadis şerhi, fıkıh ve ilahiyat ilmi gibi konularda ilmî çalışmalarla meşgul olurlardı. Bunların büyük bir kısmı ilahiyatçı olmakla birlikte birtakım tasavvuf ehli de yetişmiştir. Bunlardan olan Yesevilik ve son zamanlarda ortaya çıkan Nakşibendilik Uygur halkının maneviyatına pek çok etkide bulunmuştur. Bu grupların negatif yönünü temsil eden Sofiler Uygurların içtimâî hayatında özellikle medeniyet sahasında çok acı sorunların sebebi olmuşlardır.

Kısacası, Uygurlar İslam'ı yeniden kabul ettikleri dönemlerde, İslam medreselerindeki bu tür manevî faaliyetler neticesinde İslam dini Uygurların içtimâî hayatının bütün sahalarına yayılmıştır. Bu tür faaliyetler, Uygur edebî dili ve yazısının kalıplaştırılması, millî düşünce ve içtimâî ahlâk ölçülerinin İslam ruhu ile bütünleştirilmesi için önemli rol oynamış, İslamlaşan Uygur medeniyetini meydana getirmiştir.

Toplum ve İslam medreselerinde sağlam görüşlü alimler ve müderrislerin üstün durumda oldukları zaman bu medeniyet de gelişmeye yüz tutmuş, cahillerin üstün durumda oldukları dönemlerde ise büyük zarara uğramıştır.*

* Bu tebliğ, 1989 yılında Joseph F. Fletcher'ı anma münasebeti ile Amerika'nın Boston şehrindeki Harvard Üniversitesi Doğu Asya Enstitüsü'nde düzenlenmiş olan "İslam Çin'e Nasıl Girdi" başlıklı uluslararası bir sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur. Aynı zamanda Uygurca yayın yapan *Bulak* mecmuasında (1989, sayı 3, s. 97-112) da yayınlanmıştır.